

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 314-053.4-053.5 : 94 (477) «1648/179»

ДІТИ-БАЙСТРЮКИ У СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ*

Ігор Сердюк

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
Україна, 36000, м. Полтава, вул. Остроградського, 2
e-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com

Перше комплексне історичне дослідження незаконного народження на європейському матеріалі було написано у 1980 р. Один з авторів і редакторів цієї колективної книги – Пітер Ласлетт, характеризуючи досліджуване явище, заявив, що воно упродовж останніх двох століть було соціальною проблемою та моральною – з незапам'ятних часів. Британський історик, як своєрідний вододіл між цими проблемними вимірами, наводить Французьку Революцію, разом з тим, наголошуючи на багатоманітності поняття «незаконнонародженість», як правового, соціального, культурного конструкту [14].

Вочевидь, Ласлетт, будучи британським істориком, недаремно апелював саме до прикладу сусідньої Франції. Здається, що історія незаконнонароджених дітей найкраще мусять бути досліджена на прикладі цієї країни. І не тільки тому, що провідний європейський дослідник дитинства Філіп Ар'єс був французом, а й від того, що французьке суспільство лишило дуже багатий матеріал для вивчення цього явища. По-перше, тамтешні джерела фіксують помітну частку позашлюбних дітей у населення, а по-друге, мабуть, ніде на межі домодерної та модерної доби статус цих дітей так широко не дебатувався у суспільстві та політиці. «Кінець незаконнонародженості» – так метафорично називається підсумковий розділ книги Метью Гербера (Matthew Gerber) «Байстриюки» – одного з найкращих на сьогодні досліджень. У ньому показано як дискусії у ході розробки проектів Цивільного кодексу Конвенту та Директорії і Кодексу Наполеона

висунули підкидьків і байстриюків на передній план правового й адміністративного дискурсив. І нехай остаточного зрівняння таких дітей у правах з іншими не відбулося, але широке обговорення та законодавчі зміни трансформували це явище в іншу площину – соціальну [15].

Публічна та політична дискусія для Герберта означала початок кінця іншування незаконнонароджених дітей. Його книга концептуально поділена на дві частини, де йдеться про «таврування» байстриюка та «зняття тавра». Це зняття відбувалося згори й могло спиратися на меркантильні міркування. Ними керувався король Людовік XIV, котрий 22 липня 1697 р. прийняв декларацію про оподаткування байстриюків. Усі незаконнонароджені, як шляхетні, так і неблагородні, мали сплатити певні суми, а за це з них знімали відповідне тавро та давали змогу користуватися правами дітей, народжених у законному шлюбі [15, р. 98-101, 193].

Попри подібні ініціативи, обмеження у правах байстриюків в Європі назагал буде скасовуватися аж у ХХ ст., тому не дивно, що «старе» річпосполитське право, діюче у Гетьманщині, було спрямоване саме на таврування. Так, Саксонське зерцало законність народження пильнувало упродовж кількох поколінь. Ті, хто не відповідав необхідним критеріям зазнавали дискримінації у площині успадкування майна, представництва у суді тощо [2, с. 151-152]. Майнові обмеження накладав і Литовському статут. У цьому акті також йдеться про істотно меншу вартість життя та

* Дослідження виконується за грантової підтримки Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці з фонду Ірини і Євгена Мельників (грант на 2016-2017 р.).

здоров'я незаконнонароджених, про це йдеться у багатьох пунктах, але найбільш яскравим прикладом слугує артикул 32 чотирнадцятого розділу (про вбивство байстрюка): «Хто бы бенъкаръта забиль, таковой от горъла волень быти маеть. Ведъ же естли бы маътка жива была оного бенкарта, волно ей будет головщизны доходити, а головъщизна таковому сыну, бы его тежъ мела нетъ ведома якимъ зацным чловекомъ, не маеть быти плачона, одно яко за простого стану чловека» [13].

Про те, що подібні норми вважалися актуальними для юридичних практик Гетьманщини свідчить їхнє входження до спроби кодифікації тогочасного права «Прав по котрым судится малороссийский народ» [8]. Їхня тяглість може бути пояснена не тільки банальними прагненнями старшини користатися річпосполитською спадщиною. Як блискуче показала Тетяна Гошко, норми «старого» права народжувалися із середньовічного християнського моралізаторства [2, с. 150-151]. Релігійне походження почасти може пояснити їхню тривкість, яку істотно не змінило «нове» законодавство Російської імперії, яке у XVIII ст. тільки почало рухатися у бік «зняття» тавра. Йшлося про пом'якшення ставлення до самого факту дітонородження поза шлюбом, а також захист незаконнонародженого дитяти. Відправною точкою тут може слугувати указ Петра I від 1721 р. про заснування шпиталів для хворих і байстрюків, утім, на думку Володимира Маслійчука, на практиці цей і подальші укази виявилися більше деклараціями намірів уряду, аніж цілеспрямованою політикою [6, с. 72].

Необхідно розуміти, що подібні урядові ініціативи були помітними у центрі імперії, так само там було найкраще чути просвітницьку риторіку. У цьому сенсі найбільш важливими є проекти Івана Бецького – генерал-поручика, автора кількох урядових інструкцій про опіку над дітьми, ініціатора відкриття сиротинців у Москві та Петербурзі. Разом з тим це були потуги «одинака», котрі мало впливали на стан речей у провінції [3, с. 76-78].

Попри безумовну важливість просвітницьких ініціатив, хоча б як своєрідних прецедентів, у контексті даної проблеми більш цікавим є ставлення до байстрюків саме суспільства Гетьманщини. Думається, що петербурзькі просвітники у цьому питанні мало могли вплинути на народну релігійну свідомість. Щодо релігійності, то, на перший пог-

ляд, християнство декларує тезу невідповідальності дітей за гріхи своїх батьків, як-от, наприклад: «Син не понесе кари за батькову провину, а батько не понесе за провину синову» (Єзекііль 18:20). З іншого боку, Святе Письмо, всупереч цій тезі, неодноразово згадує незаконнонароджених з негативної точки зору: «І буде в Ашдоді сидіти байстрюк, і я вигублю гордість филистимлян (Захарія 9:6). Неправоложний не ввійде на збори Господні, також десяте покоління його не ввійде на збори Господні (Повторення Закону 23:3). А він був син блудливої жінки [...] І повиростали сини тієї жінки [...] і сказали йому: Не будеш володіти в домі нашого батька, бо ти син іншої жінки! (Книга Суддів 11:1,2)».

Показово, що у своєму вірші про немовлят від нечистого ложа поет і священник початку XVIII ст. Климентій Зіновійв настійливо кілька разів наголошує на невинності дітей у материнському гріхові. Тут проглядається бажання скоригувати існуючу традицію та захистити дитя від можливих кпинів і нападок:

Многіа часомъ жѣны раждають ѡ(т)рѡковъ:
о(т) нечисты(х) грѣховны(х) и блудны(х) порѡковъ.
Еднакъ ю(ж) може(т) са нарещиса маѣти:
ко(т)рѡе уродѣла своему дѣтяти.
А хоча(и) и не хотѣ мусяла вродѣти:
тоѣ мусямъ мы тако(ж) дѣле окр(с)тѣти.
Кгда(ж) мате(р)няго грѣха о(т)рочѣ не знаѣтъ:
и о(т)ню(д) жа(д)но(и) вины в то(м) дѣле не маѣтъ.
Ты(л)ко окая(н)наѣ онаѣ то маѣти:
мусѣтъ єдно за тоѣ яко(с) о(т)буваѣти [4, с. 101].

Слід гадати, що свої повчання Зіновійв адресував мирянам, схильним сприймати незаконнонародженість у негативних конотаціях. Свідченням подібної негації може слугувати побутування відповідної лайки – «скурвий син», тобто народжений розпусною жінкою. Юрій Волошин зафіксував застосування такої образи у козацько-старшинському середовищі Гетьманщини, як підставу для судових позовів про захист честі у кінці XVIII ст. [1, с. 223]. Ображені могли покликатися на норму Литовського Статуту (розд. 3, арт. 28) про названня «неучтивої матки» сином, розлогість і детальність котрої свідчить про значну увагу законодавця до проблеми [13]. Те, що дана образа вважалася найнепристойнішою і на століття-два раніше у середовищі української шляхти, спадкоємцями котрого вважали себе козаки, також говорить про тяглість цієї традиції. Така тяглість робила її стійкою до просвітницьких втручань та унеможливила швидку трансформацію.

Було б помилково зображувати ставлення

до незаконнонародженого дитяти, як суцільне таврування. На думку Володимира Маслійчука, народжена покриткою дитина могла потрапляти у категорію сиріт і нею іноді прагнули опікуватися заможні люди. Так, у серпні 1765 р. у сотенному містечку Яреськи Миргородського полку хрестили «от беззаконной родительки Ксении Ивановны» сина Євтуха. Його хрещеним батьком був син місцевого сотника Прокіп. Важливо, що він єдиний раз за кілька років виступив в якості кума і це припало саме на хрещення незаконнонародженого [3, арк. 11]. Ймовірно, ми маємо справу з прикладом легітимації дитини, адже встановлення зв'язку з родиною сотника було дуже важливим для її подальшої соціалізації. Важко сказати як часто спрацьовували подібні механізми, наприклад, у тих же Яреськах наступне хрещення блудно прижитого дитяти відбудеться через півтора року і хрещеним батьком хлопчика буде місцевий мешканець, у котрому ми не можемо ідентифікувати представника місцевого істеблїшменту [3, арк. 13].

Частота хрещень незаконнонароджених у метричних книгах суперечить тезі Климентія Зіновієва про поширеність таких випадків. Вони є поодинокими і, радше, казусними. Це підтверджують і підрахунки Наталі Пилипенко, котра проаналізувавши метрику однієї з церков Переяславсько-Бориспільської єпархії за 1761-1791 рр. встановила число таких хрещень на рівні 0,24% [7]. Це набагато нижче за загальноєвропейські показники, котрі для середини XVIII ст. склали 2%-3% [16, р. 85]. Вочевидь, цей рівень істотно залежав від толерування суспільством незаконного народження, адже вже через століття у країнах Північної Європи таких дітей буде 7%-11%, близько 7% в Англії та Франції, і понад 14% в Ірландії [16, р. 85].

Порівняно малий відсоток байстрюків у Гетьманщині не можна пояснити тільки більшою цнотливістю населення. Частково може йтися про необлікування померлих до хрещення та мертвонароджених [6, с. 28-29; 12]. Важко говорити про поширеність записів таких народжень як законних, можна констатувати тільки їх наявність. Може йтися також про значний суспільний тиск, боязнь громадського осуду, котрі змушували вагітних від «нечистого ложа» позбавлятися плоду, або ж до дітовбивств. Величезна кількість таких злочинів, що потрапили до суду сама по собі мусила знижувати відсоток байстрюків, котрі дожили до хрещення. З іншого боку, є підста-

ви гадати і про наявність підводної частини айсберга, адже якась частка дітозгуб залишалася непоміченою.

Незаконними також могли вважатися діти, народжені унаслідок шлюбів з двоєженцями (двоємужницями). Однак, про це зазвичай дізнавалися вже після їхнього народження і, відповідно, у метриках такі діти не мали відповідного тавра. Інакше питання, як таких дітей сприймало суспільство? Можливо, те, що якийсь час (до розкриття проступку одного з їхніх батьків) вони були такими як всі, сприяло їхній легітимації. Так само суспільство могло толерувати спільне безшлюбне проживання чоловіка та жінки якщо воно не порушувало інтереси членів громади, або ж не мало на меті порушувати закон. Власне, йдеться про конкубінат, котрий назагал був частково прийнятним для ранньомодерної Європи [17, р. 15-17]. На матеріалах Гетьманщини теж бачимо непоодинокі приклади толерувань тривалого спільного проживання без шлюбу, або ж у незаконному шлюбі з якого народжувалися діти [9, с. 465-466]. Це могло стосуватися, наприклад, прийшлих пар, або ж таких, що не могли заплатити за шлюб.

Наголошу, що для подібного толерування мусили бути наявні вагомні в очах суспільства підстави. Держава натомість застосовувала більш універсальний підхід. Це було притаманним для багатьох країн Європи раннього Нового часу, де відбувалися трансформації форм соціальних зв'язків. Відповідно в умовах таких трансформацій суворі покарання за сексуальні злочини мусили сприяти укріпленню родини. Маргарита Корзо висловлює обережне припущення, що нове законодавство в якомусь сенсі покращувало становище тієї категорії жінок, у котрих була позашлюбна дитина. Якщо звабник не хотів одружуватися, то жінка отримувала матеріальну компенсацію у грошовій чи натуральній формі. Ба, дослідниця навіть віднайшла приклади, коли «аліменти» від коханців отримували жінки, котрі мали законних чоловіків [5, с. 183].

Матеріальна допомога була необхідною, адже у більшості фіксованих випадків блудно прижите немовля залишалося у родині матері, або ж її родичів, при цьому ми не знаємо наскільки часто батько підтримував дитину матеріально. На думку Володимира Маслійчука, у колективній свідомості суспільства Гетьманщини дитина належала матері, а тому проживала саме з нею [6, с. 15]. Хочу звернути увагу також на важкість встановлення батьківства, простежуються одиничні випад-

ки, коли суд змушував батька робити якусь виплату. Не забуваймо, що йдеться про тотально патріархальне суспільство, в якому було добре видно контраст між ставленням до статевого життя хлопців і дівчат. Останні не мали права займатися сексом до шлюбу, у той час як у чоловічому середовищі побутувала думка, що це своєрідне досягнення і подвиг [17, р. 25].

Необхідно зауважити, що сприймання незаконнонароджених не було якоюсь універсальною. Багато що могло залежати від статі дитини, матеріального положення, соціального статусу батьків (одно з них), того чи був відомий батько й чи жив він з родиною, чи деінде. Ми нічого не знаємо про зміну ставлення до байстрят з їхнім зростанням і соціалізацією. Принаймні серед дітей, котрі мешкали у чужих родинах, зустрічаємо багатьох сиріт, але не бачимо незаконнонароджених [10]. Більш детально це можна буде простежити тільки на основі значного емпіричного матеріалу. Це мусить бути тривала та важка праця, адже навіть французькі реєстри незаконнонароджених, зроблені за Людовіка XVI, не відтворюють усієї реальної картини. Так, Метью Герберт вирахував, що серед платників відповідного податку було $\frac{2}{3}$ чоловіків і $\frac{1}{3}$ жінок, або ж, що 49% з них були ремісники та торговці, а 9% платників – селяни [15, р. 98-101, 193]. Однак це відображає статеву та соціальну структуру саме платників, котрі потребували легалізації, а не усієї когорти байстриків. Більш важливим для нас видається висновок Герберта, що значна частина таких незаконнонароджених була легітимізована саме у віці 8 років. Це дослідник пов'язав із освітніми стратегіями [15, р. 113].

На жаль, про щось аналогічне на матеріалах Гетьманщини ми говорити не можемо, залишається констатувати, що істотних змін у ставленні суспільства та держави до незаконнонароджених дітей у XVIII ст. не відбувається. Поодинокі просвітницькі ініціативи не могли переважити дискримінацію байстриків, це стосується навіть законодавчих практик, котрі у такій сфері зазвичай крокують попереду. Тут необхідно зауважити, що суспільство Гетьманщини мало велике коло осіб для такої дискримінації, наприклад, із когорти дітей на неї наражалися жебраки, хворі на певні хвороби, котрі вважалися нечистими [11]. Тому нічого дивного, що за термінологією Гербера, даний соціум більше перебував на етапі таврування. Разом з тим, зама-

лювати картину даного явища у чорнобілій гаммі дихотомії таврування/легітимація видається не досить коректним (попри те, що у джерелах подибуємо приклади як одного, так і іншого). Все ж, більш доречним видається поняття «іншування», котре мало різні відтінки та прояви і включає у себе два попередні. Байстрик був «іншим», однак попри негатив він мав шанси стати «своїм», як про це написав поет і священник початку XVIII ст.:

А буваю(т) же часомъ из(ъ) банка(р)товъ людѣ:
если вроди(т)са щасливъ и побожны(мъ) будѣ [6, с. 101].

Ці слова свідчать, що попри іншування та маргіналізацію народжені від «незаконного ложа» могли сподіватися на інтеграцію у соціум. Значна соціальна мобільність тогочасного суспільства принаймні давала такі можливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – К.: К.І.С., 2016. – 356 с.
2. Гошко Т. «Саксонське зеркало» як джерело феодального і міського права» / Тетяна Гошко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. ССХVIII. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2015. – С. 128-160.
3. Державний архів Полтавської області, ф.1011, оп.1, спр.157. – 66 арк.
4. Зіновій К. Вірші. Приповіді посполиті / Климентій Зіновій. – К.: Наукова думка, 1971. – 392 с.
5. Корзо М. Контроль за соблюдением норм сексуальной морали в польской деревне XVII-XVIII вв. / Маргарита Корзо // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К., 2003. – С. 165-184.
6. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський музей приватної садиби, 2008. – 128 с.
7. Пилипенко Н. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Наталя Пилипенко // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Харків, 2006. – Вип. 9. – С. 69-82.
8. Права по котрымъ судится малороссийский народ, Высочайшимъ всепресетлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисавет Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея императорского священнейшего Величества повелениемъ из трех книг, а именно: Статута Ливского, Зеркала Саксонского и приложенных при томъ двух прав, такожъ из книги Порядка, по переводе из полского и латинського языков на российский діалект в едину книгу сведенная, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Изданные под редакцией и с приложением исследования о семъ своде и о законахъ действовавших в Малороссии, проф. А.Ф. Кистяковского. – К., 1879. – 1065 с.
9. Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – С. 456-476.
10. Сердюк І. «Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ»: діти в населенні Лівобережного українського міста XVIII ст. / Ігор Сердюк // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. –

С. 196-202.

11. Сердюк И. Эмоциональная составляющая убийства «нечистого» ребенка (эпизод из жизни Гетманщины XVIII в.) / Игорь Сердюк // Антропологический форум. – 2015. – № 25. – С. 118-144.

12. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.

13. Статут Великого княжества Литовского 1588 года / Подг. О. Лицкевич. – Мн., 2002-2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>

14. Bastardy and Its Comparative History / Eds. P. Laslett, K. Osterveen, R. Smith. – London: Edward Arnold, 1980. – 431 p.

15. Gerber M. Bastards: Politics, Family, and Law in Early Modern France / Matthew Gerber. – New York: Oxford University Press, 2012. – 274 p.

16. International Encyclopedia of Adolescence. Volume 1. A-J. Ed. J. Arnett. – New York, Routledge, 2007. – 550 p.

17. Şolcan S. The Problem of Illegitimate Couples in the Extra Carpathian Area during the 17th Century / Sarolta Şolcan // Concubinage, Illegitimacy and Morality on the Romanian Territory between the 17th and 20th Century. – Arad: Gutenberg Unvers, 2005. – P. 15-31.

Сердюк Ігор Діти-байстрюки у суспільстві Гетьманщини: до постановки питання

Досліджується ставлення до незаконнонароджених дітей у суспільстві Гетьманщини на тлі особливостей їх сприймання у ранньомодерній Європі. Встановлено, що частка таких дітей у соціумі козацької України була надзвичайно низькою, що пояснюється дітовбивствами. При виразно негативному ставленні до самого факту позашлюбного сексу та покриток, тогочасне суспільство не було однозначним у своєму ставленні до народжених у блуді дітей. Згідно християнських норм вони не мусили нести відповідальність за гріхи своїх батьків, однак соціум Гетьманщини практикував іншування байстрюків у різних виявах – від таврування до легітимації.

Ключові слова: дитина, історія, Гетьманщина, байстрюк, незаконне народження, таврування, легітимація

Сердюк Ігорь Незаконнорожденные дети в обществе Гетманщины: к постановке вопроса

Исследуется отношение к незаконнорожденным детям в обществе Гетманщины на фоне особенностей их восприятия в раннемодерной Европе. Установлено, что доля таких детей в социуме казацкой Украины была чрезвычайно низкой, что объясняется детоубийствами. При определенно отрицательном отношении к самому факту внебрачного секса и женщин, тогдашнее общество не было однозначным в своем отношении к родившимся в блуде детям. Согласно христианским нормам они не должны были нести ответственность за грехи своих родителей, однако социум Гетманщины практиковал пренебрежения незаконнорожденных в разных проявлениях – от клеймения к легитимации.

Ключевые слова: ребенок, история, Гетманщина, бастард, незаконное рождение, клеймение, легитимация

Serdyuk Igor Illegitimate children in society of Hetmanshyna

Investigate attitudes towards illegitimate children in society of Hetmanshyna on the background characteristics of their perception of early modern Europe. It was established that the proportion of children in society of Cossack Ukraine was extremely low. It can not be explained solely chastity population, we can talk about hiding illegitimate births due to infanticide. At distinctly negative attitude towards the fact of extramarital sex, contemporary society was not unambiguous in its relation to children born in fornication. According to Christian standards they had to take responsibility for the sins of their parents, but society of Hetmanshyna perceived illegitimate in various forms - from branding to legitimacy. Contemporary legislation all the negative onto a parent illegitimate child was limited property rights, but despite marginalization could hope for full integration into society. A significant social mobility of contemporary society and relevant mechanical legitimation given such opportunities.

Keywords: Child, history, Hetmanshyna, bastard, illegal birth, branding, legitimation

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 13.05.2017 р.